

mgr Kinga Nędza-Sikoniowska

Streszczenie rozprawy doktorskiej

Syberyjskie miasto radzieckie. Między projektem nowoczesnym a świadomością utopijną,

napisanej pod kierunkiem dra hab. Andrzeja Dudka

Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych UJ

Rozprawa poświęcona jest zjawisku utopijności radzieckich zamysłów i praktyk urbanizacji na Syberii. Emanacje tego zjawiska ujawniły się w sferze pomiędzy biegunami bezkompromisowego planowania i ludzkiego żywiołu. Na każdym z dwóch poziomów – czy to kierowanej rozumem idei teoretycznej, czy też jej zetknięcia z rzeczywistością – ujawnia się nowoczesny wymiar radzieckiego eksperymentu.

Praca składa się z czterech rozdziałów.

Pierwszy rozdział ma charakter metodologiczny. Podzielony jest na trzy części, eksponujące centralne aspekty badanego przedmiotu (*Syberia, Miasto, oraz Utopia i nowoczesność*).

W pierwszej części rozdziału metodologicznego uzasadniono analityczną użyteczność pojęcia Syberia. Zwrócono uwagę na złożone kwestie tożsamości regionu, a także na niejednoznaczność granic obszaru, przychylając się do poglądu, zgodnie z którym Syberia jest terytorium azjatyckiego zlewiska Oceanu Arktycznego, obejmuje więc i sporny teren wschodnich zboczy Uralu, natomiast nie obejmuje terenów rosyjskiego Dalekiego Wschodu.

Obszar Syberii stanowi w rozprawie przestrzenną granicę procedur analitycznych, ponieważ to tutaj rozwój radzieckiego miasta można zaobserwować niejako w „najczystszy” kształcie. Sprawiała to niewielka przed rewolucją skala urbanizacji oraz dostępność wielkich rzek i złóż potrzebnych dla rozwoju miasta przemysłowego. Ponadto jednak, Syberia, w związku z charakterem jej rozwoju historycznego, wygenerowała bogaty semantycznie system skojarzeń kulturowych (oddalenie od centrum, walka człowieka z przyrodą, przestrzeń wolności / przestrzeń zniewolenia, dzikość i niebezpieczeństwo, trud, potencjał, bierność, wyzwanie itp.). Osobne miejsce poświęcono zaczerpniętemu z amerykańskiej historiografii pojęciu *the frontier* (granica, rubież, kresy) i zagadnieniu kolonizacji (zarówno Syberii przez Moskwę, jak i szerzej: problemu wewnętrznej kolonizacji Rosji) – oba zagadnienia mają duże znaczenie dla opisu radzieckiego eksperymentu jako wyrazu nowoczesności.

Za najbardziej trafny *definiens* Syberii uznano przestrzeń napięcia pomiędzy krajobrazem Azji Północnej a cywilizacją europejską (w jej wersji rosyjskiej). Ujarzmianie syberyjskiej przyrody oraz „ucywilizowanie” miejscowych kultur stanowiło ważny element propagandy radzieckiej, a

politycznych i moralnych, w obu kulturach podejmowano próby wcielenia jej w życie. O ile jednak modelowe projekty wykreowane przez świadomość utopijną powstały na Zachodzie, to największego utopijnego eksperymentu podjął się Wschód.

W rozprawie zwrócono uwagę na spory dotyczące europocentrycznego definiowania nowoczesności i wątpliwości, czy kulturę rosyjską, radziecką i postradziecką można uznać za nowoczesne. Perspektywa niniejszej rozprawy wiele czerpie z teorii wielości rodzajów nowoczesności (ang. *multiple modernities*), starając się jednak nie zatracić istoty pojęcia „nowoczesność”, czym grozi skupianie uwagi jedynie na różnicach w jej przejawach.

Nie unikając zagadnień lokalnej specyfiki, kolonializmu i możliwości wyróżniania różnych rodzajów nowoczesności, proponujemy w niniejszej pracy analizować miasto radzieckie jako część w swej istocie projektu europejskiego: zarówno w planie kulturowym (nowoczesność, ang. *modernity*, ros. *модерность*), estetycznym (modernizm), jak i ekonomicznym (modernizacja). Wszystkie te trzy poziomy interesująco prezentują się w miejskim materiale Syberii – regionu w imponującej skali urbanizowanego na przestrzeni ostatnich stu lat. Należy tutaj zwrócić uwagę nie tylko na architekturę czy urbanistykę (zarówno teorię, jak i praktykę), ale przede wszystkim na filozofię radzieckiego miasta, czyli teorie i praktyki określające jego istotę, sposoby jego istnienia, kształtowania się, rozwoju, a także na miasto jako przestrzeń działań różnych „aktorów”: władzy, lobby przemysłowego, mieszkańców.

Rozprawa stawia sobie za cel zweryfikowanie trzech tez. Pierwszą tezą jest twierdzenie o nowoczesnym charakterze radzieckiej kultury. Teza druga dotyczy drastycznych przełomów ideowo-estetycznych, dostrzegalnych w rozwoju radzieckich miast: naszym zdaniem, zmiany te dotyczyły jedynie dyskursu, pełniły ważną funkcję mobilizacyjną, natomiast nie naruszały głównego paradygmatu tej kultury. Trzecia wreszcie teza rozprawy mówi o współzależności nowoczesności radzieckiej z jej utopijnym wymiarem.

Kluczem do zrozumienia fenomenu radzieckiego miasta syberyjskiego – a przez jego pryzmat i całej kultury radzieckiej – jest, zdaniem autorki, napięcie, jakie powstało na styku racjonalnego planowania z utopijnym charakterem tej kultury, jednak nie w swej autarkii, a w jej europejskości. W celu analizy owego zjawiska prześledzone zostały zarówno swoiście rosyjskie, jak i uniwersalne źródła świadomości utopijnej i myślenia projektowego.

Krytyka nowoczesności w humanistyce światowej dotyczy w przeważającej mierze kultury zachodniej, a tymczasem kultura radziecka stworzyła własny projekt nowoczesny, swoją własną wielką narrację. Opierała się ona na przekonaniu o możliwości całościowego, racjonalnego rozplanowania rzeczywistości na różnych jej poziomach: od politycznego, ekonomicznego i społecznego aż po antropologiczny. Wyrazem tego przekonania był radziecki projekt miejski – zakładający, iż miasto stanowić będzie główną przestrzeń funkcjonowania nowego człowieka (idea „przewyciężenia sprzeczności między miastem a wsią” *de facto* zmierzała do likwidacji tej

drugiej). Pomimo drastycznych nieraz zmian w radzieckim dyskursie urbanistyczno-architektonicznym (okresy awangardy, socrealizmu, późnego modernizmu), główny paradygmat tej kultury nie ulegał zmianie: był to projekt nowoczesny, wyrastający z korzeni europejskiego Oświecenia. Dzięki temu, mimo różnic estetycznych i ideowych dostrzeganych we wspomnianych trzech okresach, możemy mówić o jedności kultury radzieckiej, w swej istocie racjonalistycznej, centralistycznej, totalnej, a więc i utopijnej. Spojrzenie na zjawiska powstałe na obszarze Związku Radzieckiego przez ten pryzmat, pozwala odkryć nowe aspekty funkcjonowania państwa niedemokratycznego, zagadnień propagandy i utopizmu.

Kolejne rozdziały zawierają analizę wybranych przestrzeni miejskich. Każde zaprezentowane studium przypadku uwzględnia indywidualny i niepowtarzalny los i strukturę miasta, z drugiej jednak strony, daje sposobność opowiedzenia o zjawiskach, jakie składały się na kulturę radziecką, oraz szerzej – na projekt nowoczesny. Wybrane miasta potraktowano więc w rozprawie szeroko, jako laboratoria różnorodnych zjawisk socjokulturowych, składających się na charakter radzieckiej nowoczesności.

Pierwsze studium przypadku dotyczy górniczego miasteczka Anzero-Sudżensk, znajdującego się na trasie kolei transsyberyjskiej (Rozdział II *Prywatne jest polityczne – dom komuna dla syberyjskich górników*). Analizowany jest tutaj projekt architektoniczny, mający jednak w założeniu pełnić funkcje quasi-miasta: dom komuna autorstwa Nikołaja Kuźmina, tomskiego studenta, który pod koniec lat 20. zaproponował radykalną koncepcję architektoniczno-społeczną, wyrosłą z bolszewickich idei gruntownego uspołecznienia życia. W projekcie Kuźmina uspołeczniono nie tylko sferę usług, ale i prywatność: mieszkańcy pogrupowani są w zależności od wieku i płci, rodzina w tradycyjnym rozumieniu zastąpiona jest kolektywem, dzielącym wspólne pokoje sypialne, łazienki, stołówkę, miejsca edukacji i odpoczynku. Projekt ten wyróżnia się na tle podobnych propozycji z epoki konsekwentnym zastąpieniem elementu własnościowego przestrzeni – funkcjonalnym.

Przez pryzmat tego projektu ukazano szereg istotnych zjawisk, tworzących specyfikę radzieckiej nowoczesności. Przede wszystkim chodzi o nową antropologię pracy, traktowanej w systemie radzieckim jako czynnik znacząco determinujący życie prywatne (wpływ taylorizmu na kulturę radziecką, działalność Aleksieja Gastiewa), ale i głębokie zmiany kulturowo-antropologiczne, łączące się z nową koncepcją czasu. Osobne miejsce poświęcono wyrażonemu w projekcie Kuźmina nowemu modelowi rodziny i pozycji kobiety w społeczeństwie radzieckim. Wreszcie omówione zostały nowe relacje jednostki i kolektywu a także socjotechniczne podejście władzy do obywateli, wynikające z przekonania o „plastycznej” naturze człowieka, o wpływie projektowanej przestrzeni na świadomość jednostkową i zbiorową, a także z przeświadczenia o możliwości i konieczności racjonalnej przebudowy społeczeństwa.

Projekt Kuźmina analizowany jest nie jako wypaczenie ówczesnych sporów ideologicznych,

a ich ucieleśnienie. Równie jednak jak sam projekt, istotny jest też jego upadek – dom komuna nie został nigdy zrealizowany, a jego autor stał się jednym z obiektów ostrej krytyki radzieckich architektów i decydentów.

Rozdział III *Igarka – „miasto Słońca” na wiecznej zmarzlinie* poświęcony jest zagadnieniom radzieckiej urbanizacji Arktyki. Na przykładzie jeniejskiego portu ukazano relację tej kultury do krajobrazu, fasadowy charakter propagandy, miejsce awangardowych wizji w historii miasta (na przykładzie działalności Iwana Leonidowa) oraz problem miast Dalekiej Północy i miast monofunkcyjnych w rzeczywistości postradzieckiej. W rozprawie skonfrontowano ideę miasta i „osiedla wachtowego” (miasta i nie-miejsca), a także ukazano problem nietrwałości ludzkiej obecności w Arktyce.

Los Igarki jest pod wieloma względami typowy dla swojego czasu, jednak specyficzne warunki geograficzne Dalekiej Północy (odcięcie od terenów już zurbanizowanych) oraz klimatyczne sprawiają, że problemy powstawania, rozwoju i upadku radzieckich miast-eksperymentów można prześledzić tutaj z wyjątkową ostrością. Igarka – miastu wybudowanemu na niestabilnym podłożu wiecznej zmarzliny – właściwy jest fatalny rys tymczasowości i zmienności. W czasach radzieckich była oknem Syberii na świat, wizytówką kraju, co roku odwiedzały ją liczne statki zagraniczne. Dziś jest miastem na skraju zamieszkałego świata, bez powodzenia starającym się zwrócić na siebie uwagę Moskwy. Kaprys władzy, by wybudować w krótkim czasie arktyczne miasto krył w swoim źródle to niebezpieczeństwo: w dowolnym momencie „ręka demiurga” może je porzucić.

Analiza rzeczywistości radzieckiej Igarki dokonana została przez pryzmat nie tylko źródeł i opracowań, ale i badań prowadzonych przez autorkę w postradzieckiej przestrzeni tego miasta, zgodnie z założeniem, iż obserwacja skutków prowadzić może do dotarcia do źródeł zjawisk.

Rozdział IV poświęcono analizie dwóch miast: Nowokuźniecka i Magnitogorska (*Miasta modelowe: Nowokuźnieck i Magnitogorsk*). Uzasadnia to ich podobny los i struktura, a także, w pewnym okresie, silna współzależność przemysłowo-ekonomiczna (Kombinat Uralsko-Kuźniecki).

Zarówno Magnitogorsk, jak i Nowokuźnieck można uznać za modelowe przypadki powstawania i rozwoju syberyjskiego miasta socjalistycznego: tworzono je niemal od podstaw, całkowicie podporządkowano celom industrializacji i szeroko wykorzystywano przez propagandę (W. Majakowski, W. Katajew, I. Erenburg i in.). Obie te realizacje projektowano jeszcze w latach 20. XX w. a w ich strukturze ideologiczno-funkcjonalnej znalazły odzwierciedlenie wszystkie trzy etapy rozwoju radzieckiej urbanizacji i architektury: konstruktywizmu, socrealizmu oraz powojennego modernizmu. Pozwala to na ich przykładach prześledzić owe zmiany, zwłaszcza momenty przełomu.

O ile więc w przypadku Igarki oraz Anżero-Sudżenska akcent położony został na swoistości tych przypadków, to Nowokuźnieck i Magnitogorsk wybrane zostały do analizy jako najbliższe

typowi idealnemu miasta radzieckiego. Były one miastami modelowymi w dwojakim sensie: w oficjalnym dyskursie radzieckim były miastami stawianymi za wzór, ale i dla badacza obrazują one realny wymiar radzieckiej urbanizacji. Na ich przykładzie ukazano charakter i znaczenie planowania miast nowych, udział zachodnich idei, ale również zachodnich specjalistów i kapitału na wielkich budowach pierwszych pięciolatek, podporządkowanie miasta przemysłowi i wynikające z tego problemy tzw. monomiast (ros. *monogoroda*), skomplikowane relacje w łonie władzy radzieckiej, zależność chaosu (decyzyjnego, przestrzennego, społecznego) od drobiazgowości planu, utopijne projekty nowego miasta socjalistycznego i jego faktyczną strukturę.

Szczególną uwagę poświęcono zrekonstruowaniu gry różnorodnych aktorów społecznej przestrzeni miasta, zwłaszcza w łonie władzy, która bynajmniej nie była monolitem. Gra o wpływy i skomplikowane zależności między władzą centralną a lokalną, strukturami siłowymi a przemysłowymi były jednym z elementów owej rzeczywistości, z którą zderzyć się musiała teoretyczna utopia. Jak się okazało bowiem, radziecki eksperyment nie oznaczał dla architektów tej skali możliwości, jaką można by było wywnioskować ze wstępnych założeń (małego zurbanizowania, centralnie planowanej gospodarki, braku renty gruntowej, monopolistycznej pozycji zleceniodawcy, ukierunkowania – deklaratywnego – na cel społeczny).

U początków obu miast leżały śmiałe idee przestrzenno-społeczne (np. miasto ogród, miasto liniowe, socmiasto), w rzeczywistości jednak zostały one całkowicie podporządkowane celom przemysłowym. Szczególne miejsce w analizie miast poświęcono zderzeniu idealnego planu i rzeczywistości, bezkompromisowości dyskursu i żywiołowości rozwijającego się faktycznie miasta. Zderzenie utopii z rzeczywistością ukazano m.in. na przykładzie działalności zachodnich architektów w czasie radzieckich pierwszych pięciolatek (zwłaszcza Ernsta Maya i jego grupy). Początkowy entuzjizm zagranicznych specjalistów, przyczyny, dla których pokładali oni w swoich kontraktach tak duże nadzieje i wreszcie końcowe rozczarowanie, doskonale obrazują charakter radzieckiej nowoczesności – bezkompromisowej, więc nieelastycznej. W rozprawie ukazano nowoczesny i utopijny wymiar zarówno postaw radzieckich władz, jak i niemieckich specjalistów.

Osobne miejsce poświęcone jest charakterowi przełomów w radzieckim dyskursie miejskim – a za jego pośrednictwem i całej radzieckiej kultury – oraz relacjom pomiędzy tymi gwałtownymi przewartościowaniami a nowoczesnym i utopijnym charakterem radzieckiego eksperymentu.

Pomimo gwałtownych zmian w radzieckim dyskursie urbanistyczno-architektonicznym (różne języki formalne awangardy, socrealizmu, modernizmu) główny paradygmat kultury radzieckiej nie ulegał zmianie: był to projekt nowoczesny. Obrazuje to następujący schemat. Utopijne założenia projektu ulegały wymuszonym modyfikacjom przy zetknięciu z rzeczywistością. Niemożność zrealizowania bezkompromisowo postrzeganego planu wymagała kłamstwa, które urasta do rangi instytucji. Oderwanie oficjalnego dyskursu miejskiego od rzeczywistej sytuacji mieszkaniowej stopniowo stawało się coraz bardziej wyraziste. By zbliżyć dyskurs do

rzeczywistości, następowała jego gwałtowna przebudowa, czego wyrazem były radykalne zmiany formalno-estetyczne w obrębie przestrzeni miejskiej. Głównym celem radykalnych zmian dyskursu było utrzymanie mobilizacyjnego charakteru kultury. Zmiany dyskursu w ramach paradygmatu kultury radzieckiej pozwalały na eksponowanie atmosfery nieustannego początku. Linearna początkowo linia rozwoju kultury przybierała więc z czasem charakter cykliczny.

Syberia została wybrana do niniejszej analizy jako prawdziwe laboratorium radzieckiej nowoczesności. Jej niezurbanizowanie jawić się mogło jako przestrzeń potencjału, nieograniczonego brzemieniem przeszłości. Dotyczyło to zwłaszcza ogromnej skali budownictwa miast nowych, pozbawionych przedrewolucyjnych tradycji miejskich. Pomimo jednak „niepokalania” punktu startowego owych miast i tutaj abstrakcyjna idea zderzała się z oporem rzeczywistości. Nawet w najbardziej idealnym i szczegółowym planie – dotyczącym społeczności ludzkich – nie ma bowiem możliwości przewidzenia wszystkich elementów, które zadziałają w przyszłości. Dostrzec to można właśnie na przykładzie spotkania syberyjskiego krajobrazu z bezkompromisowym europejskim projektem nowoczesnym.

Miejski projekt radziecki na Syberii to wyraz myślenia całościowego, obejmującego wszystkie sfery działalności i życia człowieka, a więc wpisującego się w formację totalitarną. Racjonalizm i materializm nowoczesnego światopoglądu, mającego swe korzenie w myśleniu oświeceniowym, wysuwa na plan pierwszy hierarchiczny i centralistyczny sposób podejmowania decyzji (myślenie „pięciolatkami”, centralnie sterowana gospodarka), a wiara w możliwość całkowitego przewidywania rozwoju różnych poziomów rzeczywistości (od gospodarczego po zmiany antropologiczne) rodzi niechęć do działań żywiołowych i oddolnych.

W niniejszej rozprawie zwrócono więc uwagę na kulturowo-historyczne źródła radzieckiego projektu nowoczesnego. Było to bowiem zjawisko o korzeniach uniwersalnych, wyrastające z wielowiekowego rozwoju zachodniej myśli społeczno-polityczno-filozoficznej, a nie tylko lokalnych uwarunkowań kultury rosyjskiej.